

Kurblugu Helme ja Paistu orelite hävitamisest 1329. aastal paganlike leedulaste poolt

Toomas Siitan*

Kui tänased eesti muusikaloolased end varasema historiograafia rangelt rahvuslikest raamidest vabaks mõtleksid, siis laieneks meid Lääne kristliku muusikakultuuriga siduv ajaruum varasemast napilt kahest sajandist ligemale aastatuhandeni. Õigupoolest pole ka heliteose kategooria ümber koonduv Lääne kirjaliku muusikakultuuri ajalugu ise kuigi palju pikem. Tõsi küll, rohkem kui teisi kultuuriloo uurijaid piirab siinseid muusikaloolasi eriti keskaegsete tekstide ja dokumentide nappus. Hulk katolikuaegseid nooditekste – liturgilise laulu käsikirju – on pärgamendifragmentidena küll säilinud Rootsi riigiarhiivis, need on aga seni läbi töötamata. Eesti tänane muusikalookirjutus ei saa keskaja osas toetuda sellistele sammastele, nagu on Soomes rajanud Toivo Haapanen¹ (1889–1950) või Rootsis Carl-Allan Moberg² (1896–1978). Pikka aega kavandas eesti ja läti muusikaloo jaoks sarnast suurteost baltisaksa muusikaloolane Elmar Arro (1899–1985), tema „Geschichte der baltischen Kirchenmusik und geistlichen Tonkunst“ jäi aga vaid käsikirjaks³ ja selle väljaandeks toimetamine oleks täna viiteaparaadi nappuse tõttu väga raske, samuti hävis Teises maailmasõjas (eriti Riias) suur hulk Arro kasutatud allikmaterjali. Seda enam on iga tuvastatav fakt meie varasemas muusikalooos teravalt fookuses.

Nõukogude Eestis ilmunud kaheköiteline „Eesti muusika“ algab Karl Leichter (1902–1987) kirjutatud peatükiga,⁴ mis käsitleb meile 13. sajandil imporditud muusikakultuuri rõhutatult võõrana ning esitleb varaseima muusikalise faktina stseeni Henriku Liivimaa kroonikast, kus mainitakse tsistertslaste preestervenna Friedrich von Cella ründamist Saaremaal pärit eestlaste poolt, kes pilkasid teda varaseima eesti keeles kirjapandud lausega „Laula! Laula! Pappi“.⁵ Olulisena sisaldub selles pildis rahvuskeele mälestusmärk ning kultuuriline kokkupõrge kolonialismi ja vabadusvõitluse narratiivi taustal. Järgnevas aga käsitleksin põhjalikumalt üht värvikat seika 14. sajandi algusest, mis sobiks vahest isegi paremini alustama meie suhtelugu kristliku muusikakultuuriga, kuid mille käsitlus kaasaegses historiograafias on vägagi problemaatiline. See on Wartberge Hermanni kirjeldus Helme ja Paistu kiriku rüüstamisest leedulaste poolt 1329. aastal, mille käigus väidetavalt lõhuti ka sealsed „toredad orelid“ – mitmel põhjusel hämmastav lugu, mida on kriitikata ja enamasti ka allikaviiteta korratud väga paljudes tekstides. Selle kirjelduse allikakriitiline analüüs on siiani tegemata ja alljärgnev püüab seda lünka täita.

* Toomas Siitan (1958), PhD, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia professor, muusikateaduse osakonna juhataja, Rävåla pst. 16, 10143 Tallinn, toomas.siitan@ema.edu.ee

¹ T. Haapanen. Die Neumenfragmente der Universitäts-Bibliothek Helsingfors. Helsinki, 1924.

² C.-A. Moberg. Über die schwedischen Sequenzen. Uppsala, 1927; Kyrkomusikens historia. Stockholm, 1932.

³ Selle u. 1981 Viinis lõpetatud käsikirja masinakirjas koopia (305 lk.) on kättesaadav Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia raamatukogus; vt. ka <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:104732>.

⁴ K. Leichter. Muusikakultuur Eestis varase feodalismi ja feodaalse killustumise ajast kuni Eesti liitmiseni Vene riigiga. – Eesti muusika. Koost. Artur Vahter, I. kd., Tallinn, 1968, lk. 5–16.

⁵ Samas, lk. 6. Vt. ka Henriku Liivimaa kroonika = Heinrichi chronicon Livoniae. Toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel, tõlkinud R. Kleis, Tallinn, 1982, lk. 154–155.

Helme ja Paistu orelite lugu on hämmastav kõigepealt seepärast, et ta tõstab Eesti alad Euroopa orelijaloo hämaral maastikul äärmiselt esinduslikule kohale. Loo erakordsus laiemas ajaloolises kontekstis on taganud talle ka laia leviku, esmalt populaarteaduslikes tekstides, ent millenniumivahetusel jõudis see ka autoriteetseimatesse inglise- ja saksa keelsetesse teatmeteostesse. Seda esitletakse nüüd suurimate muusikaentsüklopeediate artiklis kunstmuusika ajaloost Eestis⁶ ning samuti artiklis oreli ja orelimuusika ajaloost.⁷ Lugu tekitab aga keerulisi küsimusi. Kirikuorelite kogu varane ajalugu on täis legende ja vasturääkivusi ning orelijaloo väljapaistvate uurijate Barbara Oweni ja Peter Williamsi sõnul on muusikaloos vähe valdkondi, kus oletusi esitataks faktide pähe sedavõrd enesekindlalt.⁸ Juba sõna *organum*⁹ tähendus on keskaegseis allikais nii ambivalentne,¹⁰ et selle esinemine kirjalikus allikas pole sugugi tõendiks orelist, millist ja kui suurt pilli me selle nime all ka ei mõistaks. Näiteks on palju spekuleeritud, millal ehitati orel Pariisi Notre-Dame'i katedraali, mis oli alates 12. sajandi lõpust pikka aega Lääne-Euroopa muusikauuenduste keskus, ning täna ollakse seisukohal, et esimesed kindlad tõendid pärinevad sellest pillist seal alles 1330. aastatest ning et kõik varasemad teated on väga tõenäoliselt eksitavad.¹¹ Nii on asja lähemalt uurimatagi üllatav, et Liivimaa kihelkonnakirikus oli samal ajal võimalik neid pille juba lõhkuda. Kõikjal kristlikus Euroopas ilmusid orelid esmalt suuremaise linnakirikuisse, ennekõike katedraalidesse, ning näiteks Karl Leichter oletab selle loogika põhjal oreлите olemasolu siinseis linnakirikus 1329. aastast varemgi.¹² Näib aga, et see iseenesest loogiline oletus põhineb kontrollimata eeldusel: ka Leichter peab nentima, et Tallinna orelist pärineb varaseim teade siiski alles 1422. aastast ja ka selle piirkonna teistes suuremates linnades – näiteks Riias – on esimesed teated orelistest sajandi jagu hilisemad teadetest Helme ja Paistu oreлите kohta.

Sama oluline, kuid vastamiseks veelgi raskem on küsimus, milline võis olla muusikiline praktika, mille jaoks orelit 1300. aasta paiku kihelkonnakirikus vajati. Helme ja Paistu kihelkonnad jäid Liivimaa ordu aladele ning miski ei toeta kujutlust, nagu olnuks Liivimaal tegutsenud orduvennad eriliselt haritud ja võinuksid kaasa tuua mingit omaaegses Euroopas pigem eksklusiivset muusikapraktikat.

Nendegi küsimuste uurimisel on õpetlik Juri Lotmani arutlus ajaloolase suhtest fakti ja tekstiga: kui teistes teadustes saab uurija lähtuda faktidest, siis ajaloo teaduses seisab sündmuse ja uurija vahel tekst. „Tekst on alati kellegi loodud, ta on toimunud sündmuse tõlge mingisse keelde. Üks ja sama reaalsus aga annab eri viisil kodeerituna tulemuseks erinevad – mõnikord vastakad – tekstid. Tekstist fakti, jutustusest sündmuse kättesaamine tähendab dešifreerimisoperatsiooni.“¹³ Ka siin käsitletava fakti puhul on esmalt oluline analüüsida seda esitanud teksti, selle funktsiooni ja sõnakasutust.

Nagu öeldud, ei lisa tänapäevane kirjandus käsitletava fakti puhul enamasti allikaviidet. Esmakordselt on seda lugu eestikeelses trükisõnas maininud ilmselt Juhan Libe (1904–1947)

⁶ Näiteks U. Lippus. Estonia. I. Art music. – The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Second edition, ed. by Stanley Sadie. Vol. 8. London, 2001, lk. 340.

⁷ H. Lepnurm, A. Reichling. Orgel. V. Geschichte der Orgel in einzelnen Ländern. 4. Estland. – Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik. 2. neubearb. Ausg. (MGG2), hg. von Ludwig Finscher, Sachteil, Bd. 7, Kassel, 1997, Sp. 940. A. Kalējs, Orgel. V. Geschichte der Orgel in einzelnen Ländern. 10. Lettland. – MGG2, Sachteil, Bd. 7, Sp. 955.

⁸ B. Owen, P. Williams. Organ. §IV, 6: The church organ, 1100–1450. – The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Second edition, ed. by Stanley Sadie. Vol. 18. London, 2001, lk. 587.

⁹ Orelit tähistab selle sõna mitmuse vorm organa.

¹⁰ C. Wright. Music and Ceremony at Notre-Dame of Paris 500–1550. Cambridge, 1989, lk. 143.

¹¹ Samas, lk. 143–145. P. Williams. The organ in western culture, 750–1250. Cambridge, 1993, lk. 361–371.

¹² K. Leichter. Muusikakultuur Eestis varase feodalismi ja feodaalse killustumise ajast kuni Eesti liitmiseni Vene riigiga, lk. 7.

¹³ J. Lotman. Jumala tahe või hasartmäng? (Seaduspärane ja juhuslik ajaloo protsessis). – J. Lotman. Hirm ja segadus. Esseid kultuurisemiootikast. Tallinn, 2007, lk. 108.

1932. aastal „Eesti rahva ajaloo“ II köites, kirjeldades Riia piiskopiga liitu löönud leedulaste sõjakäike ordu aladele: „Sama aasta¹⁴ sügisel tungivad leedulased Väina ja Riia kaudu ordu aladele Karksi, et rüüstata „toredat Helme kihelkonda“, ja edasi Paistusse. „Sellessinatses kirikus oli uskmata kuningas oma kahe vennaga kaks ööd ja toitis oma hobuseid. Ja on kõige jõledam see, et nad tegid äraarvamatu kurja sakramendi ja armulaeka ees, purustasid ja rikkusid karikad, raamatud ja kiriku asjad, kallid aknaklaasid ja toredad orelid.“¹⁵ Selle fakti järgnevate mainimiste puhul olen allikaviite leidnud ainult kahelt autorilt: „Eesti muusika ajaloo lugemiku“ II osas annab selle meie vanema muusikaloo üks tähtsam uurija Hillar Saha (1899–1981)¹⁶ ning väikeses sisukas raamatus eesti orelikultuurist üks NSV Liidu kunagisi väljapaistvamaid organiste, hilisem Moskva konservatooriumi klaveri- ja oreliproffessor, oreliehituse spetsialist ja muusikaloolane Leonid Roizman (1916–1989).¹⁷ Mõlemad viitavad „Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikuteraamatus“¹⁸ ära toodud 1366. aastast pärit dokumendile, mis esitab ordu seisukohti Riia peapiiskopi ja Liivi ordu vahelises tülis (*Relation über den Streit zwischen dem Erzbischof von Riga und dem Deutschen Orden in Livland, verfasst ums J. 1366*). Roizman ei pruugi toetuda Saha varasemale tekstile, sest autorid viitavad dokumendi erinevatele versioonidele: Saha vanasaksakeelsele ürikule¹⁹ ja Roizman selle saksakeelsele regestile.²⁰ Dokumendist eksisteerib aga ka ladinakeelne versioon,²¹ mis peaks olema esmane, sest ordu dokumendid koostati sel ajal ladina keeles ja neist tehti hiljem vajadusel tõlkeid.²²

Ladinakeelne dokument aitab meil kahtlusetu sedastada nimetatud dokumentide koostaja, kuna selle tekst langeb suuremas osas täpselt kokku Liivi ordu krooniku Wartberge Hermanni (Hermann von Wartberge) ladinakeelse Liivimaa kroonikaga.²³ Hermann saabus Liivimaale arvatavasti 1350. aastate lõpul, sai esmalt ordumeister Goswin von Herike kapellaaniks ning 1366. aastal esindas ta Liivi ordu Gdańskis toimunud kõrgetasemelisel kohtumisel Vana-Liivimaa piiskoppidega. Tema kroonika käsitleb aega Liivimaa ristiusustamisest kuni 1378. aastani, mil Hermann ilmselt suri, üksikasjalikumalt keskendub ta aga vaid kahele viimasele aastakümnele – ajale, mil ta oli ise sündmuste tunnistaja. Nende kahe ladinakeelse teksti ajaline järjestus pole selge – kroonika tekst jõuab küll 1378. aastani, kuid on ilmselt kirjutatud pikema aja vältel –, kuid sisuliselt pole kuigi oluline, kumb tekst kumba tsiteerib.

* * *

Tekstilõik Gdański läbirääkimistel esitatud ordu süüdistuskirjast, mis sisaldab meid huvitavat teadet Helme ja Paistu oreleist, saksa keelest tõlgituna:

„Seejärel, järgmisel reedel rüüstasid nad [leedulased] toreda Helme kihelkonnakirikku, millel on 400 adramaad, millega nad tegid ordule 6000 hõbemarga eest kahju. Järgmisel lau-

¹⁴ Libe räägib eelnevas 1328. aasta sündmustest, siin ta aga ilmselt eksib, sest järgnev puudutab 1329. aastat.

¹⁵ Eesti rahva ajalugu. II kd., toim. J. Libe jt., Tartu, 1932 [järeldrükk Tallinn, 1996], lk. 356.

¹⁶ H. Saha. Eesti muusika ajaloo lugemik II. Tallinn, 1940, lk. 5.

¹⁷ L. Roizman. Organnaja kul'tura Eestonii. Moskava, 1960, lk. 6.

¹⁸ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Zweiter Band, 1301–1367, hg. v. Friedrich Georg von Bunge, Reval, 1855 (LUB II).

¹⁹ LUB II, nr. 1036, vrg. 755–769.

²⁰ LUB II, nr. 1227, lk. 179–184.

²¹ Hermannus de Wartberge. Relatio de discrepatione inter Rigensem archiepiscopum ordinemque S. Mariae Teutonicorum Gedani a. 1366 habita. – Scriptorum rerum Prussicarum. 2. Bd. Hg. von E. Strehlke. Leipzig, 1863, lk. 149–155.

²² H. Boockmann. Die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens: Gattungsfragen und „Gebrauchssituationen“. – Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hg. von H. Patze. Sigmaringen, 1987, lk. 456.

²³ Hermannus de Wartberge Chronicon Livoniae. Hg. von Ernst Strehlke. Separatabdruck aus dem zweiten Bande der Scriptorum Rerum Prussicarum, hg. von Th. Hirsch, M. Toeppen und E. Strehlke. Leipzig, 1863.

päeval läksid nad ühte teise kihelkonda nimega Paistu, mille kirikus oli uskmata kuningas koos oma kahe vennaga kaks ööd ja söötis oma hobuseid. Ja on kõige jõledam, et nad tegid äraarvamatu kurja armulauasakramendi ees, purustasid ja rikkusid karikad, raamatud ja kõik kiriku kaunistused, toredad orelid ja kallid klaasaknad mõlemas nimetatud kirikus. Seepeale nad põletasid kiriku [Riia] kodanike või nende saadikute kihutusel; ja selle kiriku juurde kuulus 300 adramaad.²⁴

Süüdistusdokumendi saksa- ja ladinakeelne versioon²⁵ on praktiliselt identsed, viimane on aga eriti oluline, et võrrelda seda teksti Wartberge Hermanni kroonika vastava lõiguga.

Esmalt tuleb käsitleda dokumendi ajaloolist konteksti, mis on käesoleval juhtumil põnev ja keeruline. Dokumendi kroonikalaadne tekst kirjeldab aastail 1297–1330 kestnud Liivimaa sisesõja lõpufaasi, kus oli taas alanud ordu sõjategevus Riia peapiiskopi ja teda toetavate leedulaste vastu ning mis lõppes Riia alistumise ja karmidel tingimustel orduga sõlmitud lepinguga. Sõjategevus ordu ja leedu vägede vahel aga jätkus. 1359. aastal algasid paavstikuuria osalusel uued vaidlused võimuküsimuste üle Liivimaal, millega käisid kaasas ordu ja Riia peapiiskopi vastastikused süüdistused teineteise omandi kahjustamise üle. Aastakümneid kestnud keerulised vaidlused, mille käigus üritati Saksa ordu tsegi kirikuvande alla panna, viisid kõrgetasemeliste läbirääkimisteni 1366. aastal Gdańskis ning sealt pärineb ka kõnealune dokument Liivi ordu ränkade süüdistustega Riia peapiiskopi ja tema liitlastest leedulaste vastu.

Omaette küsimus on, millele ordu kroonikuna erapooalik Hermann nii selle diplomaatilise dokumendi ajaloolistes detailides kui ka oma ordu militaarpoliitikat ühekülgselt õigustavas Liivimaa kroonikas tugineb, kirjeldades sündmusi, mis toimusid mitukümmend aastat enne tema Liivimaale saabumist. Hermanni kroonika on sündinud ordu legitiimsuskriisi tingimustes ning Liivi ordu ajalugu on selles poliitilise propaganda huvides teadlikult manipuleeritud. Keskaegsele historiograafiale on fiktsiooni ja reaalsuse ambivalentne suhe üldiselt iseloomulik, Wartberge Hermanni kroonikas ilmneb see ambivalentsus aga sel määral, et uuemas uurimistraditsioonis on seda teksti hinnatud ühemõtteliselt ajaloo võltsimiseks.²⁶

Huvitav on võrrelda meid huvitavat tekstikohta Liivi ordu varasema krooniku Bartholomäus Hoeneke kirjutatud Liivimaa noorema riimkroonikaga, mis käsitleb aastaid 1315–1348 ning tuleb 1329. aasta puhul peamisena kõne alla Wartberge Hermanni kroonika paralleelteksti ja eeskujuna. Ka Sulev Vahre on Liivimaa nooremat riimkroonikat kasutanud nimetatud ajavahemiku ulatuses Wartberge Hermanni põhiallikana,²⁷ torkab aga silma, et kui Hermann edastab sealseid teateid palju üldisemalt ja jätab palju sündmusi kajastamata, siis lisab ta samas hulganisti Hoeneke tekstis puuduvaid detaile. Liivimaa noorem riimkroonika on säilinud vaid Johannes Renneri 16. sajandi keskel tehtud ümberkirjutusena, mis ei pruugi

²⁴ Darnah, am nehestin vrietage ein herrlich pfarre crispil, genant Helmeden, von virhundirt hakin landis si alczumale virterbetin, und daran tetin si dem ordin schadin sechstusint mark logitis. Amme sunnabinde darnach szogin si in ein andir pfarre crispil, genant Peistele, in derselbin kirchin lag der koning der ungetruwin mit sinen szwen brudirn ubir czwu nacht, und vutirte sine pfert. Und das da ist allirlestirlichst, so ubitin si vor dem sacramento eukaristiae unczelliche bosheiten, kelche, buchere und alle czirunge der kirchin, herliche orgelin, tuirbare glasevenstir si usslugin und viterbetin von beiden kirchin e genant. Darnach von anwisinge der burgere adir teidingisbothi si die kirche alczumale virbrant; und czu der kirchin gehortin dri hundirt hakin landis.

²⁵ Postea feria sexta quandam parochialem ecclesiam nomine Helmede solempnem de IIIc unci terre igne penitus destruxerunt ibique ordini dampna ultra VI milia marcarum argenti puri intulerunt. Sabbato sequenti ad aliam parochialem ecclesiam nomine Peyste se receperunt. In eadem ecclesia rex infidelium cum duobus fratribus suis per duas noctes perseverans equos suos stabulavit et, quod detestabilius est, coram sacramento eucharistie infinita exercentes facinora calices, libros et omnia ornamenta ecclesiarum, organa solempnia, preciosas vitreas excusserunt et destruxerunt de ambabus ecclesiis supra dictis; demum ipsam ecclesiam ex inductu civium seu ambassiatorum predictorum igne funditus devastarunt; pertinebantque ad ipsam ecclesiam IIIc unci terre.

²⁶ A. Selart. Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hg. von M. Thumsen. Berlin, 2011, lk. 59–83.

²⁷ Bartholomäus Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Koostanud ja kommenteerinud Sulev Vahre. Tallinn, 1960, lk. 20–23.

olla täielik, ning mõistagi ei saa välistada, et Hermannil võis olla teisigi, meile tundmatuid allikaid. Siiski on oluline märkida, et Hoeneke kroonikas on Paistu kohta öeldud vaid, et kirik põletati ja tapeti palju kristlasi, nende seas kaks jutlustajat munka, ning Helme kohta, et tapetuid olnud üle 500.²⁸

Hermann annab oma Liivimaa kroonikas nende kahe kiriku hävitamise kohta oluliselt detailsema kirjelduse,²⁹ ent Paistu kiriku vara kohta ütleb ta seal siiski vaid, et „kõik muu rüüstati ja põletati“ (*omnia alia vastantes atque igne cremantes*), ning Helme kiriku kohta, et see põletati. Kui nüüd 1366. aasta süüdistuse vastav lõik erineb kroonika tekstist peamiselt vaid hävitatud varade loendi poolest – mõlema kiriku puhul ühtviisi koosneb see karikaist, raamatuist, kiriku kaunistustest, toredaist oreleist ja kalleist klaasaknaist – ning kui nimetatud dokumendi peamine mõte oli vastaspoolele süüdistuste ja materiaalsete nõuete esitamine (37 aastat pärast toimunud sündmust, mida vahendatakse sekundaarsete allikate põhjal), siis võib Hermann kirjutatud eespool kirjeldatu taustal pidada vähemalt osaliselt fabritseerituks.

Ent oletagem, et see kirjeldus siiski ei võltsi tegelikkust oluliselt – suures osas loetletakse ju vara, mis kirikuis kahtlemata võiski olla – ning et see on toetunud meile tundmatuile kirjalikele või ka vähegi usaldusväärsetele suulistele allikatele, mitte kuulujuttudele. Siis vajab lähemat analüüsi dokumendi sõnakasutus ning ennekõike on huvitavad tekstis mainitud „orelid“. Eeldades, et allika esmane tekst oli ladinakeelne, tuleb kõigepealt täpsustada ladina sõna *organum/organa* tähendust hiliskeskajases kasutuses, mis oli, nagu eespool viidatud, võrdlemisi ähmane.

Mõistete tähendusvälja löid hiliskeskajal olulisel määral piiblitõlked. Uuritav sõna esineb piiblitekstides tosinal korral ja selle kaugemat etümoloogiat pole põhjust jälitada, sest ladina *organum* on tuletis kreeka sõnast ὄργανον – '(töö)vahend', '(töö)riist', aga ka 'pill'. Just muusikaline kontekst on ainus, milles see sõna *Vulgata*'s esineb, tähistades pigem täpsemalt määratlemata muusikainstrumenti. Semantika analüüsiks on eriti huvitavad paar kirjakohta, kus selle sõnaga kaasneb kujundiparallelism, näiteks Iiobi raamatu (kiriklikus laulurepertuaaris hästi tuntud) salmis Ii 30, 31 *versa est in luctum cithara mea et organum meum in vocem flentium*.³⁰ Kuna selles värsis on kaks muusikariista tähistavat sõna, siis lihtsalt 'pill' siin *organum*'i tõlkeks ei sobi. *Vulgata* sõnapaar *cithara-organum* on selle värsi puhul tõlge *Septuaginta* sõnapaarist κιθάρα-ψαλμός, millest vaid esimene tähistab konkreetset keelpilli (kreeka *kithara* kandub ladina keele kaudu ka teistesse Euroopa keeltesse), mitmetähenduslik *psalmós*, millele *Vulgata* toob vasteks *organum*'i, on siin tõlgitud heebrea sõnast *úgâb*, mis tähistab kas flöödilaadset või rooheelikuga puhkpilli.

Kui eespool toodud kirjakoht on *organum*'i tõlkevasteks vähemalt konkreetne pilliliik, siis üldiselt kasutab kreekakeelne *Septuaginta* sõna ὄργανον ebajärjekindlalt erinevate heebrea sõnade tõlkevastena ning mitmel teisel puhul viitab sõna selgelt keelpillile. Näiteks on Teise ajaraamatu 29. peatükis templiteenistuse kirjelduses lause *steteruntque Levitae tenentes organa David et sacerdotes tubas* (2Aj 29, 26).³¹ Luther tõlkis siin *organa* vasteks *Seitenspielen*³² ning ka eesti piiblitõlgetes on alates Andreas ja Adrian Virginiusest 17. sajandi lõpul³³ kuni

²⁸ Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315–1348. Hg. von K. Höhlbaum. Leipzig, 1872. Lk. 3–4.

²⁹ Inde feria VI parrochiale ecclesiam Helmede de IIIIc uncis terre igne destruxerunt, ordini damnatum super VIM marcarum argenti inferendo. Sabbato sequenti ad parrochiale ecclesiam Peystele se receperunt, in qua ecclesia rex cum duobus fratribus suis per duas noctes equos suos stabulavit et coram sacramento infinita exercuit facinora; omnia alia vastantes atque igne cremantes. Ad eam ecclesiam pertinebant IIIc unci; cesi fuerunt ibi supra IIIIc homines preter eos, quos captivarunt.

³⁰ 1997. aasta piiblitõlge: „Mu kandlemängust kujunes lein ja mu vilepilliloost nutjate hää!“.

³¹ 1997. aasta piiblitõlge: „Ja leviidid astusid ette Taaveti mäguriistadega ning preestrid pasunatega“.

³² „Vnd die Leuiten stunden mit den Seitenspielen Daud / vnd die Priester mit den Drometen“ (Biblia Deusch, 1545).

³³ „Nink need Lewitid seisid Tawida Mengi-Riistoga, ja need Pristrid Passunidega.“

viimase tõlkeni 1997. aastast „Taaveti mänguriistad“, mis implitsiitselt viitab samuti keelpillidele. Teine väga tuntud kirjakoht, kus see sõna esineb, on 136. (137.) psalm: *Vulgata*'s on selle 2. vārs *in salicibus in medio eius suspendimus organa nostra*. Eesti piiblitõlke on siin sõnastuses läbi mitme sajandi üpris järjekindlad, tõlkides *organa* kanneldeks;³⁴ Lutheril on siin 'harf'³⁵ – näppepill, mis seostub kuningas Taavetiga ja millele eesti keeles oleks sobivam nimevaste 'lüüra'. Huvitavaks paralleeltekstiks on selles analüüsis Baieri Riigiraamatukogu leiduv 14. sajandist pärit pärgamendifragment kesksaksakeelse psalmiparafraasiga, kus kõnealusel vārsis on *organa* vasteks sama sõna, mis Liivimaa ordu 1366. aasta süüdistuskirjas – *orgelin*,³⁶ tähistades siis psalmiteksti kontekstis näpitatavat keelpilli. Niisiis peaksime arvama, et kui Liivimaa ordu kirjutaja kasutab 14. sajandi keskel ladinakeelses tekstis sõna *organa* ja sama tähendusega saksakeelses tekstis *orgelin*, siis ei tähista ta sellega mitte tänapäeval orelina tuntud pilli ning mitte ka selle mingit sugulusvormi, vaid lihtsalt muusikainstrumente (mitmuses), nii nagu see sõna sai olla talle tuttav piiblitõlgetest ning nagu seda osaliselt kasutati veel isegi 16. sajandil.

Ei saa välistada, et tollaegse Liivimaa kirikuis võinuks olla pille – otsest vastuolu ajastu muusikapraktikaga siin poleks, ometi pole mis tahes pillide kasutamine ordualade kihelkonnakirikuis ka ootuspärane. 1366. aasta süüdistuskirja tendentslikkus ning marginaalses vormis esitatud väide täpsustamata liiki pillidest, mida ei toeta isegi mitte sama kirjutaja paralleeltekst (Hermannil Liivimaa kroonika), rääkimata muudest allikaist, ei saa meile seega anda kindlust, et neis kirikuis üldse mõni pill oli.

* * *

Kindlasti on erinevaid põhjuseid, miks oleme hakanud uskuma ja levitama üht nii ebakindlale alusele toetuvat fakti. Progressikultus paneb meid keskenduma uuendustele ja mida varem nad meie ajaloohorisondile ilmuvad, seda enam me neist vaimustume. Väga tugevasti on ajalookirjutust mõjutanud soov viia praeguste kultuurinähtuste ja institutsioonide ajalugu võimalikult kaugesse minevikku ning see võib kergesti nõrgendada kriitikameelt. Konkreetse juhtumi taga võib mõneti olla ka *argumentum ad hominem* – Nõukogude ajal kujunenud muusikute põlvkonnale vahendas sedalaadi teadmist ennekõike Hugo Lepnurm (1914–1999), kes oli omal ajal kirikliku muusikaloo ja eriti kõige orelisse puutuva osas kõigutamatu autoriteet, ning samuti ka Hillar Saha ja Karl Leichter, meie teadusliku muusikahistoriograafia alusepanijad – kõik nad olid autoriteedid, kelle väiteid kahtluse alla ei seatud.

Väga tugevalt mängivad siin aga kaasa rahvuslikud impulsid: kui peab paika, et oreelite lõhkumise loo tõi eestikeelses kirjasõnasse Juhan Libe 1932. aastal, siis langeb see kokku 1930. aastate historiograafia tendentsidega, mida Marek Tamm on kirjeldanud „Eesti ajaloo natsionaliseerimisena“.³⁷ Kui pildile lisada veel ka varase muusikaloo faktide tõsine pöud, eriti selliste, mis tõstaksid rahvuslikku eneseuhkust, siis saab mõistetavaks, mis paneb meid kiivalt kinni hoidma ka ebatõepärasest andmekildudest. Tänapäev on meid küllap treeninud ära tundma poliitiliselt kallutatud informatsiooni ja me märkame päevakajaliste uudiste puhul küsida *cui bono*, ometi pole libauudised midagi uut ja seesama filter peaks töötama ka ajaloodokumentide puhul. Aga on meile faktid üldse tähtsad, või vajamegi eelkõige häid lugusid?

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektidega IUT 12-1.

³⁴ 1997. a. piiblitõlge: „Rommelgate otsa, mis seal olid, me riputasime oma kandleid.“ (Ps 137, 2)

³⁵ „Vnsere Harffen hiengen wir an die Weiden / Die drinnen sind“ (Biblia Deusch, 1545).

³⁶ „Mittene yn eryl veydyn heyngin wir vnse orgelin.“ (F. Keinz. Mitteldeutsche Psalmenparaphrase. – Zeitschrift für deutsche Philologie. Band 13, hg. von E. Höpfner und J. Zacher. Halle, 1882, lk. 75.)

³⁷ M. Tamm. Kellele kuulub Eesti ajalugu? Sissejuhatavaid märkmeid. – Vikerkaar 2009, nr. 7–8, lk. 53–66.